

Kościół białostocki wobec działań administracji i aparatu bezpieczeństwa w latach 1955-1968

Połowa lat 50. XX wieku stanowiła moment przełomowy w funkcjonowaniu Kościoła rzymskokatolickiego. Dotyczyło to zarówno polityki wyznaniowej prowadzonej przez władze komunistyczne w całym kraju, jak też szczególnie sytuacji powstałej na Białostocczyźnie. W tym ostatnim przypadku w dużej mierze wiązało się to z wieloletnim oporem abp. Romualda Jałbrzykowskiego¹, przeciwstawiającego się ingerencji władz w funkcjonowanie Kościoła na podległym mu terenie. Elementem tego była też walka o zachowanie dziedzictwa historycznego Archidiecezji Wileńskiej, w większości pozostającej poza nowymi granicami powstałego po II wojnie światowej państwa polskiego².

Do wspomnianych elementów w 1955 roku doszedł jeszcze jeden, a mianowicie prowadzone w związku z chorobą abp. Jałbrzykowskiego dyskusje dotyczące ewentualnego następcstwa po nim. Zagadnieniem tym interesowały się także władze komunistyczne i ich poplecznicy, jak sekretarz Komisji Duchownych i Świeckich Działaczy Katolickich Marek Kabat. Według niego kandydatem lokalnego środowiska duchownych do mającego zostać niebawem zwolnionego stanowiska był bp Władysław Suszyński, natomiast biskupi Michał Klepacz i Zygmunt Choromański mieli popierać kandydaturę ks. Witolda Pietkuna. Według Kabata abp Jałbrzykowski wskazał nawet w testamencie bp. Suszyńskiego jako swojego następcę. Bez wątplenia było to zagadnienie bardzo ważne dla komunistów, zwłaszcza, że ciągle pojawiały się informacje o powszechnej współpracy podczas okupacji księży na terenie Wilna z AK na polecenie Arcybiskupa³.

Wszystkie te dyskusje przybrały na sile od 19 czerwca 1955 roku, w związku ze śmiercią abp. Romualda Jałbrzykowskiego. W związku z tym smutnym wydarzeniem bp Klepacz przekazał władzę w ręce kapituły, która miała wyznaczyć kandydata na następcę zmarłego. Problemy z zatwierdzeniem następcy

¹ K. Sychowicz, *Władza i aparat bezpieczeństwa wobec arcybiskupa Romualda Jałbrzykowskiego (1945-1955) w: Między Wilnem a Białymstokiem. 50-lecie śmierci Arcybiskupa Romualda Jałbrzykowskiego*, red. T. Kasabuła, J. J. Milewski, Białystok 2007, s. 113-128.

² A. Szot, *Organizacja Kościoła katolickiego na Białostocczyźnie w latach 1945-1992 w: Kościoły a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005.

³ AIPN, 0445/132, Sprawozdanie z pracy Sekcji I Wydziału VI WUd/sBP w Białymstoku za maj 1955 r., 31 V 1955 r. Białystok, k. 116-117.

Arcybiskupa przez władze przewidywał ks. Józef Biernacki, według którego bp Suszyński będzie mógł jedynie administrować, co miało być wstępem do zatarcia tradycji istnienia Archidiecezji Wileńskiej. Natomiast ks. Kazimierz Hamerszmit przewidywał nawet złączenie diecezji łomżyńskiej z białostocką, z ustanowieniem siedziby w Białymstoku, w związku z planami stworzenia województwa łomżyńskiego. W wyniku tych posunięć budynki Seminarium i biskupie przeznaczone miały być dla potrzeb administracji⁴.

Także pozostali księża diecezji białostockiej, w związku ze śmiercią abp. Romualda Jałbrzykowskiego, przewidywali zwiększenie nacisku ze strony administracji państwowej, mającego na celu podporządkowanie struktur kościelnych na tym terenie. Wszystkim tym rozważaniom towarzyszyły domysły dotyczące następcy zmarłego ordynariusza, gdyż kapituła trzymała w tajemnicy swoją kandydaturę. Zdaniem ks. Albina Radziwona z kościoła Farnego ogół księży uważał, że będzie to bp Czesław Falkowski z Łomży, jako niemający napiętych relacji z władzami. Wskazał też dwu kandydatów do wyświęcenia na biskupów, którymi według niego byli ks. Adam Abramowicz i ks. Pietkun. Ten ostatni, jego zdaniem, odpadał jednak ze względu na prowadzenie ciągłej walki z przedstawicielami administracji komunistycznej. Natomiast ks. Stanisław Urban w związku ze śmiercią Arcybiskupa obawiał się, iż może zostać usunięty z zajmowanego stanowiska⁵.

20 czerwca 1955 roku trumna ze zwłokami abp. Romualda Jałbrzykowskiego została przeniesiona z domu parafialnego do kaplicy przy kościele Farnym, gdzie wystawiono ją na widok publiczny. Według sporządzonej informacji w okresie tym hołd zmarłemu oddało kilka tysięcy osób, które aby to uczynić ustawiały się w kolejce dochodzącej w godzinach popołudniowych do 50 m długości. Wśród nich byli także pracownicy instytucji państwowych oraz, na co zwrócono szczególną uwagę, Akademii Medycznej w Białymstoku. Nie odnotowano natomiast uczestnictwa zorganizowanych grup młodzieży. Uroczystości pogrzebowe zakończyła procesja, w której uczestniczyło kilkadziesiąt zakonnic i alumnów, ponad stu księży i 19 biskupów oraz około 7 tysięcy osób. Jak można było się spodziewać całość tych wydarzeń została oceniona bardzo negatywnie przez pracowników Wydziału do spraw Wyznań w Białymstoku⁶.

Śmierć abp. Romualda Jałbrzykowskiego zamknęła pewien etap w historii kościoła katolickiego w Polsce północno-wschodniej. Był już ostatnim, po zmarłym w 1948 roku bp. Stanisławie Kostce Łukomskim, duchownym na tym terenie, który tak wytrwale przeciwstawiał się systemowi komunistycznemu. Potrafił nie dopuścić do przejęcia kontroli nad podległym mu duchowieństwem

⁴ AIPN Bi, 045/1207, Sprawozdanie z pracy Wydziału VI WUd/sBP w Białymstoku za czerwiec 1955 r., k. 54; APB, KW PZPR w Białymstoku, 33/V/29, Informacja dotycząca sytuacji wśród kleru katolickiego na terenie woj. białostockiego, 29 VI 1955 r. Białystok, k. 171.

⁵ APB, KW PZPR w Białymstoku, 33/V/29, Informacja dotycząca sytuacji ..., k. 169.

⁶ APB, KW PZPR w Białymstoku, 33/V/30, Informacja z przebiegu uroczystości pogrzebowych ks. R. Jałbrzykowskiego w dniach 20-22 VI 1955 r., 23 VI 1955 r. Białystok, k. 165-166.

przez władze i współpracujących z nią tzw. księży patriotów⁷. Wraz z nim odeszły też nadzieje na złączenie podzielonych granicą części Archidiecezji.

Sytuacja także później pozostawała napięta, w związku z niezatwierdzeniem przez władze kandydatury bp. Suszyńskiego⁸ na ordynariusza białostockiego. Pomimo tego, w porozumieniu z członkami kapituły, kierował pracą Kurii, czemu towarzyszyły częste spotkania, w czasie których wydawano ustne polecenia. Ciekawe w tym przypadku jest stanowisko ks. Abramowicza, który twierdził, że Kościół nie chciał szybkiego załatwienia sprawy „osieroconego” biskupstwa i nie chciał rozmawiać z przedstawicielami rządu. Powodem tego miała być obawa o likwidację Kurii lub mianowanie biskupem księdza pozytywnego. Natomiast ks. Józef Niemotko z Sokółki stwierdził, że gdyby ordynariuszem został duchowny demokrat, to trzeba by opuścić Białostoczczyznę i wyjechać na Zachód. Pomimo śmierci Jałbrzykowskiego nadal widać było wrogość części duchowieństwa do instytucji komunistycznych. Księża diecezji białostockiej izolowali się także od udziału w Komisji Księży przy Froncie Narodowym, a trzem uczestniczącym w niej duchownym odmawiali pomocy przy uroczystościach kościelnych oraz nie zapraszali ich na konferencje⁹.

Przykładem istniejącej niechęci wobec działań podejmowanych przez władze komunistyczne może być zorganizowany 16 listopada 1955 roku w Białymstoku Zjazd Katolików Społecznie Postępowych. Występujący w jego trakcie ks. dr Waław Radosz stwierdził, że towarzysząca jego wykładowi pusta sala była dowodem zacofania księży. Z tym stwierdzeniem polemizował w swoim liście do niego ks. Pietkun podkreślając, że nie było zakazu dotyczącego obecności księży na zjeździe, a opinia ta krzywdziła kapłanów, którzy wnieśli duży wkład w odbudowę zniszczonego wojną kraju. Podkreślił, iż w Białymstoku środowisko wileńskie znalazło się w wyniku działań Związku Radzieckiego, a w murach świątyni, gdzie przed rozpoczęciem zjazdu ks. Paweł Bartoszewicz odprawił mszę spoczywały zwłoki arcybiskupa, który służył Kościołowi i Polsce. Ks. Pietkun stwierdził także, że po zjeździe niektórzy nieobecni księża dostali z Izby Skarbowej nakazy płatnicze, a duchowny sugerował, iż „może nieobecni mają pokryć koszty zjazdu”. Wspomniał, że zadaniem kapłanów diecezjalnych była troska o rozwój życia religijnego, współpraca z państwem dla dobra publicznego bez angażowania się do polityki. Za przyczynę przybycia tylko sześciu księży uznał: ingerencję władz administracyjnych w sprawy

⁷ Szerzej: J. Żurek, *Ruch „księży patriotów”*, Warszawa – Katowice 2008.

⁸ Także ks. Hipolit Chruściel uważał, że mimo niepowołania przez władze ordynariusza i tak będzie administrował diecezją bp Suszyński. Dodatkowo stwierdził, że malejąca liczba osób uczęszczających do kościoła była wynikiem wstępowania do PZPR. Dodatkowo był przekonany, że chodzących do kościoła łączyła nie tylko modlitwa ale i patriotyzm (AIPN Bi, 045/1207, Sprawozdanie z pracy Wydziału VI WUds.BP w Białymstoku za czwarty kwartał 1955 r., k. 79; AIPN, 0445/132, Sprawozdanie z pracy Wydziału VI WUds.BP w Białymstoku za czwarty kwartał 1955 r., 30 XII 1955 r., k. 208).

⁹ AIPN Bi, 045/1207, Sprawozdanie z pracy Wydziału VI WUds.BP w Białymstoku za trzeci kwartał 1955 r., k. 58; APB, KW PZPR w Białymstoku, 33/V/29, Informacja W. Nejferta z WUds.BP dotycząca wrogiej działalności kleru katolickiego i innych wyznań na terenie woj. białostockiego za okres od 1 VII do 30 IX 1955 r., k. 176-177.

zjazdowe, przeszkodzenie w sprawowaniu władzy diecezjalnej bp. Suszyńskiego, brak wstępu dla księży do szkół, brak pozwoleń na budowę kościołów¹⁰.

Szczególna rola przypadła w tym okresie ks. Witoldowi Pietkunowi, który między innymi napisał do premiera Józefa Cyrankiewicza w sprawie uwięzienia w końcu czerwca 1955 roku dwu kleryków z Białegostoku: Ryszarda Hermanowicza i Eugeniusza Tureckiego. Mieli oni powielić obrazek przedstawiający Matkę Boską Częstochowską, niżej św. A. Bobolę i niewiastę z kajdanami na rękach. Na jednym końcu kajdan była swastyka na drugim sierp i młot. Pod obrazkiem znajdowała się data „1944”, leżący sztandar z orłem i napis „św. A. Bobolo ratuj nas”. Ksiądz Pietkun argumentował, że obrazek odnosił się do ZSRR, a data wskazywała granice przed ukształtowaniem się polskiej państwowości. Argumentował przy tym, że „ewentualny proces za obrazek z emblematami państwa różnego od Polski mógłby ujawniać niedostrzeżenie odrębności państwowych”¹¹. W związku z jego działalnością Prezydium WRN żądało usunięcia ks. Pietkuna ze stanowiska profesora WSD w Białymstoku, powołując się na dekret z 9 lutego 1953 roku o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych. Na odpowiedź Kurii czekano do 4 lutego 1956 roku¹². W reakcji na to Kuria interweniowała u dyrektora Urzędu do spraw Wyznań Mariana Zygmantowskiego w Warszawie. Przypomniano, że zgodnie z dekretem z 9 lutego najpierw ksiądz powinien być ostrzeżony za pośrednictwem organów kościelnych, a następnie powinny mu być przedstawione zarzuty. Ostatnim elementem było żądanie usunięcia. Stwierdzono, że PWRN w Białymstoku pominęło tę drogę wobec czego proszono o uchylenie żądania usunięcia ks. Pietkuna¹³. W odpowiedzi z 7 marca 1956 roku Urząd do spraw Wyznań w Warszawie utrzymał decyzję PWRN w Białymstoku w mocy i nie odniósł się do argumentacji przedstawionej przez Kurie¹⁴. Jeszcze 6 kwietnia Kuria odwołała się do Prezesa Rady Ministrów Józefa Cyrankiewicza, przypominając rozwój wypadków i podkreślając brak konkretnych zarzutów przeciwko duchownemu¹⁵.

W I kwartale 1956 roku jednym z problemów, z którymi borykały się władze, była nadal sprawa obsadzenia stanowiska ordynariusza oraz lekceważenie przez Kurie dekretu o obsadzaniu stanowisk kościelnych. Przykładowo, mimo usunięcia ze stanowiska ks. Sosnowskiego z Marianowa powiat Sokółka

¹⁰ AIPN Bi, 030/465, ks. W. Pietkun do ks. Dr W. Radosza, 23 XI 1955 r. Białystok, k. 40-45; AIPN Bi, 045/1207, Sprawozdanie z pracy Wydziału VI WUds.BP w Białymstoku za czwarty kwartał 1955 r., k. 78-79.

¹¹ AIPN Bi, 030/465, ks. W. Pietkun do Premiera J. Cyrankiewicza, 2 XI 1955 r. Białystok, k. 32 in.

¹² AIPN Bi, 030/465, Józef Szcześniak przewodniczący Prezydium WRN w Białymstoku do Kurii białostockiej, 1 II 1956 r., k. 21.

¹³ AIPN Bi, 030/465, ks. A. Sawicki do Ministra Zygmantowskiego Dyrektora Urzędu do spraw Wyznań w Warszawie 10 II 1956 r., k. 22 in.

¹⁴ AIPN Bi, 030/465, Urząd do spraw Wyznań do Kurii diecezjalnej w Białymstoku, 7 III 1956 r. Warszawa, k. 24.

¹⁵ AIPN Bi, 030/465, Kuria arcybiskupia w Białymstoku do Prezesa Rady Ministrów J. Cyrankiewicza, 6 IV 1956 r. Białystok, k. 25 in.

bez zgody władz delegowano go do parafii Krypno, gdzie pełnił obowiązki duszpasterskie. Ponadto, mimo uwag zwracanych ks. Adamowi Sawickiemu, ks. Borzym nadal pełnił obowiązki dziekana. Kuria nie przedstawiła innej kandydatury na to stanowisko. Bez uzgodnienia z władzami administracyjnymi Kuria delegowała ks. Lucjana Kosińskiego do posługi religijnej w kościele filialnym w Podlipkach powiat Sokółka. Ponadto aparat bezpieczeństwa uzyskał od agentury informację, że ks. Pietkun zbierał wiadomości o sytuacji w Akademii Medycznej, między innymi przez Jerzego Pisarskiego, które wykorzystywał do opracowywania kazań oraz krytykował działalność Związku Młodzieży Polskiej. Uzyskano też informację, iż według ks. Jana Lewkowicza zmarły abp Jałbrzykowski wyznaczył na swego następcę bp. Suszyńskiego albo prałata Sawickiego¹⁶. Początek 1956 roku nie zapowiadał również zmian w polityce władz prowadzonej wobec Kościoła rzymskokatolickiego, co widoczne było także na szczeblu województwa, gdzie WdSW snuł plany przeprowadzenia zmian personalnych w poszczególnych Kuriach. Wydział uważał za konieczne, w celu utrzymania kontroli nad duchowieństwem, usunięcie: kierującego diecezją białostocką ks. Adama Sawickiego i bp. Suszyńskiego rektora WSD (za wychowywanie alumnów w nienawiści do władzy ludowej)¹⁷.

Jeszcze w połowie 1956 roku polscy komuniści nie widzieli potrzeby rewizji polityki wyznaniowej państwa, a Kościół rzymskokatolicki musiał poczekać na zmianę. Potwierdzeniem braku chęci czy też potrzeby zmiany polityki wobec duchowieństwa było pozostawienie bez echa pisma wystosowanego 22 maja 1956 roku w imieniu Episkopatu do sekretarza KC PZPR Franciszka Mazura przez bp. Zygmunta Choromańskiego. Chociaż w lipcu 1956 roku na VII Plenum KC PZPR, problem kształtu polityki wyznaniowej był całkowicie nieobecny, to zmieniała się postawa samego duchowieństwa. W sierpniu zgromadzeni na Jasnej Górze biskupi, wystosowali do premiera Józefa Cyrankiewicza list, w którym zdecydowanie wystąpili w obronie internowanego kardynała Wyszyńskiego¹⁸.

Dla Kurii białostockiej okres ten to także starania ks. prałata Sawickiego w imieniu Kurii arcybiskupiej w Białymstoku o wydanie lokalizacji na budowę Kurii biskupiej i Seminarium Duchownego przy ul. Kościelnej w Białymstoku (na posesji parafii kościoła Farnego). W piśmie do PWRN podkreślano, że lokal zajmowany przez Seminarium był zbyt mały i nie mógł pomieścić studentów, profesorów i służby. Ponadto Seminarium nie posiadało większego pomieszczenia na sale wykładowe i bibliotekę. Przypominano, że od 1945 roku nie otrzymano budynku w zamian za budynek WSD pozostawiony w Wilnie.

¹⁶ AIPN, 0445/132, Sprawozdanie z pracy Wydziału VI WUds.BP w Białymstoku za I kwartał 1956 r., 29 III 1956 r., k. 262-263.

¹⁷ APB, KW PZPR w Białymstoku, 639, Ocena działalności Kurii biskupich na terenie woj. białostockiego, k. 377.

¹⁸ A. Dudek, *Kościół katolicki w Polsce w 1956 roku*, „Polska 1944/45–1989. Polska 1956 – próba nowego spojrzenia. Studia i materiały” 1997, t. 3, s. 103–107; J. Żaryn, *Kościół w PRL*, Warszawa 2004, s. 27.

Obecny przy ul. Słomińskiej 8 był dzierżawiony od władz miasta. W podobnej sytuacji była Kuria i ordynariusz diecezji przebywający na plebanii przy kościele farnym. Podkreślono, że budynek nie był wystarczający nawet dla wszystkich księży z tej parafii. Również w zamian za pozostawiony w Wilnie pałac biskupi Kuria żadnego budynku po 1945 roku nie otrzymała¹⁹.

Zmiany personalne w najwyższych władzach partyjnych po VIII plenum KC PZPR (19–21 października 1956 r.), doprowadziły do modyfikacji polityki wyznaniowej państwa. Początkowo nowy I sekretarz KC PZPR Władysław Gomułka zdawał się nie przywiązywać większej uwagi do kwestii stosunków z Kościołem²⁰. Jednak już po przemówieniu na wiecu w Warszawie 24 października i reakcji zebranych (okrzyki „Wyszyński”), stało się jasne, że nie uda się tego odwlec. Jeszcze tego samego dnia Biuro Polityczne KC PZPR zdecydowało o podjęciu rozmów z Prymasem. 26 października do Komańczy, gdzie przebywał, przybyli współpracownicy Gomułki: Władysław Bienkowski i Zenon Kliszko. Po ich powrocie i złożeniu relacji z rozmowy, Biuro Polityczne wyraziło zgodę na powrót Prymasa do stolicy i objęcie wcześniejszych funkcji. 28 października 1956 roku z więzienia wyszedł Prymas, a 8 grudnia podpisano tzw. małe porozumienie z Kościołem, uchylono dekret z 9 lutego 1953 roku, przywrócono naukę religii w szkołach, zezwolono na powrót zakonnic przesiedlonych w 1953 roku z województw: wrocławskiego, opolskiego i katowickiego. Ustalono zasady opieki duszpasterskiej nad chorymi i więźniami²¹.

Początek 1957 roku był kontynuacją zapoczątkowanej rok wcześniej łagodniejszej polityki władz wobec Kościoła rzymskokatolickiego. Z drugiej strony Episkopat wydał komunikat, wzywający wiernych do udziału w głosowaniu. Jego wydanie i udział hierarchii kościelnej w styczniowych wyborach stanowiły poparcie dla przemian październikowych²². Władze nadal jednak uważały Kościół rzymskokatolicki za przeciwnika, a nie partnera, modyfikując dotychczas prowadzoną politykę, podporządkowując ją sferze ideologicznej. Kontrolowały też tzw. negatywne wystąpienia księży, do których zaliczono „ataki” na kierowników szkół i nauczycieli, którzy utrudniali wprowadzanie religii do szkół. Wśród wielu miejscowości, gdzie miało to miejsce, wymieniono między innymi Białystok i Łomżę. W pierwszym przypadku chodziło o ks. Kisielę, który w szkole specjalnej nr 17 uroczyście poświęcił krzyże przeznaczone do zawieszenia w klasach. Sprawę tę przytoczył minister Sztachelski podczas posiedzenia Komisji Wspólnej 7 stycznia 1957 roku jako jeden z przykładów zadrażniania sytuacji. Ponadto duchowny ten miał w kościele św. Rocha w Białymstoku nawoływać rodziców, aby sami zawieszali krzyże w szkołach. Według

¹⁹ APB, KW PZPR w Białymstoku, 33/V/33, Pismo Kurii biskupiej w Białymstoku do PWRN w Białymstoku, 21 VII 1956 r., k. 116-118.

²⁰ A. Dudek, *Państwo i Kościół w Polsce 1945-1970*, Kraków 1995, s. 43.

²¹ K. Sychowicz, *Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w województwie białostockim w latach 1944-1975*, Białystok 2013, s. 282.

²² A. Dudek, *Kościół katolicki w Polsce...*, s. 113.

wyjaśnić bp. Choromańskiego ks. Kisiel rzeczywiście mówił o krzyżach, ale przed ukazaniem się zarządzenia z 8 grudnia 1956 roku, a do rodziców zwracał się o ich zawieszenie w porozumieniu z kierownikami szkół²³.

W świetle raportów SB na początku 1958 roku działalność duchowieństwa w województwie białostockim skupiła się na rozwijaniu i organizowaniu uroczystości religijnych, dyskryminacji członków partii, wpływie na inteligencję i młodzież, utworzeniu partii katolickiej oraz budownictwie sakralnym i erygowaniu nowych parafii. Jako przykłady podano wyjazd w listopadzie 1957 roku do Częstochowy pięćdziesięciu osób na zjazd prawników-katolików oraz zorganizowanie przez ks. Józefa Czerniawskiego spotkania członków Klubu Inteligencji Katolickiej z posłem Jerzym Zawieyskim w sali Wojewódzkiej Biblioteki w Białymstoku. Wspomniano o planach budowy nowego Seminarium przez Kurie białostocką, powstaniu WSD przy Kurii w Drohiczyźnie oraz utworzeniu parafii w: Wieliczkach, Czeremsze, Podlipkach i Hajnówce²⁴.

Także w drugim kwartale tego roku aparat bezpieczeństwa zwrócił uwagę na organizowane w województwie białostockim pielgrzymki do Częstochowy, które objęły studentów, nauczycieli i adwokatów. Ponadto według SB księża wspierani przez inteligencję skupioną wokół rozwiązanego w styczniu KIK, interweniowali w tej sprawie u władz centralnych, licząc na jego reaktywację lub prowadzenie działalności pod szyldem Towarzystwa Przyjaciół KUL. Poszukiwano też byłych członków przedwojennego Stowarzyszenia Katolickiego „Odrodzenie” z Wilna, którzy mieli stanowić podstawę do założenia podobnej organizacji w Białymstoku. W materiałach aparatu bezpieczeństwa podkreślano dużą rolę ks. Henryka Gulbinowicza, który faktycznie kierował Akademickim Klubem Katolickim w Akademii Medycznej²⁵.

Aparat bezpieczeństwa kontrolował też rozwój sporu w Kurii białostockiej, wywołanego zatargiem na imieninach bp. Władysława Suszyńskiego pomiędzy ks. Witoldem Pietkunem i ks. Urbanowiczem (ten ostatni krytycznie wyrażał się o nim i ks. Kulikowskim powątpiewając w jego kwalifikacje jako wykładowcy). Dodatkowo w odniesieniu do osoby ks. Kulikowskiego wspomniano, iż przybył do kraju w 1957 roku po kilkuletnich studiach w Rzymie i pobycie w USA oraz przekazał Prymasowi Stefanowi Wyszyńskiemu samochód osobowy marki „Ford”. Wydarzeniom tym towarzyszyły w Białymstoku pogłoski, że w przyszłości miał zostać biskupem ordynariuszem tej diecezji²⁶.

²³ H. Konopka, *Religia w szkołach Polski Ludowej. Sprawa nauczania religii w polityce państwa (1944-1961)*, Białystok 1997, s. 202–203.

²⁴ AIPN Bi, 045/566, Sprawozdanie o sytuacji polityczno-operacyjnej woj. białostockiego i pracy agencjonalnej SB KW MO w Białymstoku za IV kwartał 1957 r. do wiceministra MSW w Warszawie gen. Moczara, 13 I 1958 r., k. 86–88.

²⁵ AIPN Bi, 045/566, Sprawozdanie o sytuacji polityczno-operacyjnej woj. białostockiego i pracy agencjonalnej SB KW MO w Białymstoku za II kwartał 1958 r. do wiceministra MSW w Warszawie gen. Moczara, 10 VII 1958 r., k. 146–148.

²⁶ AIPN, 0445/132, Informacja Wydziału III WUBP w Białymstoku za III kwartał 1958 r., b.d., k. 509.

Jednym z najważniejszych wydarzeń mających wówczas miejsce w kraju stał się atak na Instytut Prymasowski Ślubów Narodu na Jasnej Górze. 21 lipca 1958 roku milicja i funkcjonariusze SB przeprowadzili rewizję, konfiskując część rzeczy bez sporządzenia spisu i protokołu²⁷. W sierpniu 1958 roku po ogłoszeniu komunikatu Prokuratury Generalnej w sprawie rewizji na Jasnej Górze, oświadczeniu przeora OO. Paulinów i liście biskupa częstochowskiego, w województwie białostockim odnotowano szereg negatywnych wystąpień księży i osób świeckich wobec władz komunistycznych. Za szczególnie wrogie uznano komentarze mówiące o rabunku rzeczy osobistych zakonników, biciu ich i innych osób pałkami oraz o walce państwa z religią i Kościołem. Ponadto w województwie białostockim, według SB, we wszystkich kościołach przez siedem dni trwały modlitwy w intencji Wyszyńskiego, który miał ucierpieć w wyniku interwencji²⁸. Odnosząc się do tego wydarzenia bp Suszyński zapytany przez dziekana ks. Marcinkiewicza stwierdził, że władze naruszyły prawo²⁹.

Kolejnym elementem konfliktu na linii państwo – Kościół stało się wydanie przez Ministerstwo Oświaty okólnika nr 26, z 4 sierpnia 1958 roku, dotyczącego przestrzegania zasad świeckości szkoły. Jako przykłady jej naruszania wymieniono wieszanie krzyży w salach lekcyjnych, modlitwy przed i po lekcjach, udział uczniów i nauczycieli w nabożeństwach oraz pielgrzymkach³⁰. Wszystko to dało początek „wojnie o krzyże”, rozpoczętej we wrześniu tego roku. Jeszcze przed tym wydarzeniem w województwie białostockim księża inspirowali wiernych do przeciwstawiania się wprowadzaniu przepisów dotyczących świeckości szkoły. W połowie sierpnia niektórzy z nich informowali rodziców o zmianach zasad nauczania, a po rozpoczęciu zajęć w szkołach w powiatach: Augustów, Zambrów, Siemiatycze, Dąbrowa, Mońki, Sokółka i częściowo Białystok władze napotykały na opór wiernych we wprowadzaniu wspomnianego okólnika³¹.

Traktujący cały czas Kościół jako przeciwnika aparat bezpieczeństwa inicjował ataki na poszczególnych duchownych. W 1958 roku na podstawie przekazanych przez SB do redakcji „Gazety Białostockiej” informacji ukazało się dziewięć artykułów atakujących i krytykujących działalność niektórych księży,

²⁷ A. Dudek, *Państwo i Kościół w...*, s. 69; J. Żaryn, *Kościół w Polsce w latach...*, s. 33.

²⁸ AIPN, 0445/132, Informacja Wydziału III WUBP w Białymstoku za III kwartał 1958 r., b.d., k. 504-506; O sytuacji na Jasnej Górze i reakcji na nią: J. Żaryn, *Kościół w Polsce w latach...*, s. 33.

²⁹ AIPN Bi, 045/582, Meldunek specjalny do wicedyrektora Gabinetu Ministra Spraw Wewnętrznych w Warszawie, 8 VIII 1958 r. Białystok, k. 62.

³⁰ H. Konopka, *Religia w szkołach...*, s. 223.

³¹ Idem, „Wojna o krzyże” w szkołach województwa białostockiego we wrześniu 1958 r. w: *Granice i pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń*, red. M. Liedke, J. Sadowska, J. Trynkowski, t. II, Białystok 1999, s. 267-270; K. Sychowicz, *Komuniści w walce z krzyżami – realizacja Okólnika nr 26 Ministerstwa Oświaty z 4 VIII 1958 r. na terenie woj. białostockiego* w: *Kościół w obliczu totalitaryzmów. Zbiór studiów dla uczczenia XXV rocznicy męczeńskiej śmierci ks. Jerzego Popiełuszki Toruń 16–17 X 2009 r.*, Toruń 2010, s. 523–539; A. Szot, *Okólnik nr 26 Ministerstwa Oświaty z 4 sierpnia 1958 r. i jego reperkusje na terenie archidiecezji w Białymstoku, czyli o „wszelkich śladach nietolerancji, dyskryminacji i fanatyzmu”* w: *W małej salce ... Katechizacja na Białostocczyźnie w okresie PRL*, red. A. Szot, Białystok 2014, s. 61-80.

obok typowych tekstów wymierzonych w cały Kościół³². Władze zainteresowały się także obozem ministrantów, zorganizowanym bez pozwolenia w powiecie augustowskim, dwa kilometry od granicy radzieckiej przez ks. Piotra Bożyka z Dąbrowy i alumna WSD w Białymstoku Jana Toczko. Duchowny pobyt swój uzgodnił telefonicznie z przewodniczącym GRN, podając mu numer legitymacji PTTK i stwierdzając, że był nauczycielem szkoły podstawowej, dzięki czemu uzyskał zgodę na obozowanie. W efekcie tego obóz natychmiast został rozwiązany, a ks. Bożyk ukarany przez Kolegium Orzekające PRN w Dąbrowie grzywną trzech tys. zł. Sprawa alumna Jana Toczko została skierowana do Kolegium w Białymstoku³³.

Dążąc do destabilizacji sytuacji w Kościele 30 czerwca 1959 roku została wznowiona działalność ruchu księży postępowych. Postanowiono wówczas zorganizować Koła Księży przy Zarządzie Głównym i przy Zarządach Okręgowych pozostającego pod kontrolą państwa „Caritasu”. Przy wydatnej pomocy finansowej i organizacyjnej aparatu wyznaniowego oraz SB, do końca września utworzono piętnaście kół wojewódzkich, w których znalazło się ponad 150 księży. Działania te zakończyła Konferencja Krajowa Przedstawicieli Kół Księży „Caritas” zorganizowana w dniach 9–10 grudnia 1959 roku w Warszawie³⁴. Pomimo nachalnej propagandy w województwie białostockim KK „Caritas” w 1960 roku liczyło tylko sześciu członków³⁵.

W tym roku SB w diecezji białostockiej zwróciło również uwagę między innymi na uroczystości nawiedzenia parafii przez obraz Matki Bożej Częstochowskiej. Aparat bezpieczeństwa wskazywał na pogłębienie z tego powodu „fanatyzmu wśród wierzącego społeczeństwa”. Podobnie zaklasyfikowano też przybycie 27 listopada do Białegostoku na uroczystość zakończenia „nawiedzin” kardynała Wyszyńskiego, biskupów z kraju i około dziesięciu tys. osób. Kolejnym elementem był, zdaniem władz, spadek zainteresowania studentów duszpasterstwem akademickim po odejściu do Olsztyna ks. Henryka Gulbinowicza i zastąpieniu go przez ks. Zygmunta Lewickiego³⁶. Aparat bezpieczeństwa w województwie białostockim analizował również sytuację w seminariach duchownych, a podkreślając mniejszy nabór na I kurs sugerowano, iż było to

³² Przykładowo: P. Garecki, *O wzajemnych stosunkach między Państwem a Kościołem*, „Gazeta Białostocka”, 12 VIII 1958 r., s. 3–4; K. Nowak, *Stosunek Państwa do religii*, „Gazeta Białostocka”, 24 IX 1958 r., s. 3–4.

³³ AIPN, 0445/133, Informacja zastępcy naczelnika Wydziału III KW MO do naczelnika Wydziału V Departamentu III MSW w Warszawie dotycząca sytuacji wśród kleru katolickiego, 28 VII 1959 r., k. 111–112.

³⁴ A. Dudek, *Państwo i Kościół w...*, s. 120–121.

³⁵ APB, KW PZPR w Białymstoku, 2162, Informacja o działalności politycznej kleru rzymskokatolickiego w woj. białostockim, 26 II 1968 r., k. 129.

³⁶ AIPN Bi, 045/566, Sprawozdanie o sytuacji polityczno-operacyjnej woj. białostockiego i pracy agencjonalnej SB KW MO w Białymstoku za IV kwartał 1959 r., 8 I 1960 r., k. 292, 295–299; O przebiegu uroczystości w Białymstoku i udziale w nich biskupów: Ignacego Świrskiego z Siedlec, Czesława Falkowskiego i Aleksandra Mościckiego z Łomży, Tomasza Wilczyńskiego i Józefa Drzazgi z Olsztyna zobacz: T. Kasabuła, *Prymas kardynał Wyszyński w Archidiecezji w Białymstoku*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 2002, t. I, s. 9.

spowodowane rejestracją wojskową alumnów i pogłoską o zamiarze powoływania ich do wojska. W WSD w Białymstoku przyjmowano przeciętnie dziewiętnaście osób, a w roku szkolnym 1959–60 tylko siedem, z czego dwie zrezygnowały z kontynuacji nauki³⁷.

Jednym z działań wymierzonych w Kościół było również ograniczanie przez władze komunistyczne wnoszenia nowych świątyń. Także w 1960 roku Kuria białostocka wystąpiła ponownie do PWRN z prośbą o wydanie zezwoleń na budowę kościołów, tym razem w Białymstoku na osiedlach: Tysiąclecia, Antoniuk i Białostoczek, w Podozieranach Juszkowy Gród, Sokolanach, Łubiance, Podlipkach, Hołodolinie, Zagórze, Lipinie, Boguszewie, Szpakowie, Kalinówce, Sadowie [14 obiektów], tym razem odpowiedzi nie było³⁸. Mogło to być konsekwencją tego, że 5 stycznia 1960 roku Biuro Polityczne zaleciło „konsekwentne przestrzeganie postanowienia z czerwca 1958 r. o wstrzymaniu zezwoleń na budowę nowych kościołów i kaplic”. 30 stycznia 1960 roku ogólna instrukcja najwyższych władz partyjnych została rozwinięta przez ministra Sztachelskiego w formie specjalnych wytycznych dla wojewódzkich WdSW³⁹.

Kolejnym polem, na którym dochodziło do starć władz z Kościołem rzymskokatolickim była kwestia nadzoru nad corocznymi uroczystościami Bożego Ciała. W związku z nimi KW PZPR w Białymstoku wystosował 7 czerwca 1960 roku pismo do I sekretarza KP, zalecające jak najszybsze sporządzenie planów, mających udaremnić szeroki udział w nich społeczeństwa. Szczególną uwagę zwrócono na: organizowanie w zakładach pracy wycieczek z atrakcyjnym programem, udaremnienie grupowego udziału w procesjach studentów, młodzieży szkolnej, harcerstwa i innych organizacji oraz umundurowanych grup strażackich, górników, czy kolejarzy. Zalecano też „bezwzględnie zabronić orkiestrom zakładowym i strażackim brania udziału w procesjach”, przestrzec organizatorów przed noszeniem sztandarów, nie dopuszczać do zmieniania tras, ich wydłużania i łączenia się procesji z kilku parafii. Zakłady i instytucje miały zostać poinformowane, iż niedopuszczalne było wnoszenie przy ich pomocy ołtarzy, bram triumfalnych, a także dekorowanie ich budynków, szkół, szpitali i innych obiektów państwowych. Prezydium WRN miało przeprowadzić przez Wydziały do spraw Wyznań profilaktyczne rozmowy z przedstawicielami Kurii diecezjalnych oraz żądać od nich pouczenia księży o konieczności przestrzegania przepisów⁴⁰.

Elementem prowadzonej walki było też poinformowanie na początku lat sześćdziesiątych przez Kuratorium Okręgu Szkolnego będące wówczas

³⁷ AIPN, 0445/133, Informacja zastępcy KW MO ds. SB w Białymstoku ppłk K. Modelewskiego do wicedyrektora Gabinetu Ministra MSW w Warszawie o sytuacji w seminariach duchownych na terenie woj. białostockiego, 11 V 1960 r., k. 265-270.

³⁸ K. A. Jabłoński, *O budownictwie kościelnym w okolicach Białegostoku od 1956 r. Do końca lat 70-tych*, „Białostoczczyzna”, nr 3-4/2000, s. 130 in.

³⁹ A. Dudek, *Państwo i Kościół...*, s. 100 in.

⁴⁰ APB, KW PZPR w Białymstoku, 2173, KW PZPR w Białymstoku do I sekretarza KP PZPR w [...], 7 VI 1960 r., k. 8-9.

właścicielem budynku, w którym mieściło się Seminarium, o kończącym się terminie umowy najmu. 26 lipca 1961 roku Sąd Powiatowy w Białymstoku wydał wyrok nakazujący jego przeniesienie z ul. Słonimskiej na ul. Orzeszkowej 5. Trzy dni później PMRN wystosowało „zarządzenie egzekucyjne”, pomimo tego, że nowa siedziba nie była w pełni przygotowana na przyjęcie alumnów⁴¹.

Najważniejszym wydarzeniem w tym okresie stało się jednak wprowadzenie w życie ustawy o rozwoju systemu oświaty i wychowania, która oznaczała zaprzestanie od 1 września nauczania religii w szkołach. Nie liczone się w tym przypadku z porozumieniami z 14 kwietnia 1950 roku i 8 grudnia 1956 roku⁴². Dzisiaj wiadomo, iż był to element ataku, z którym musiało się zmierzyć także duchowieństwo w województwie białostockim. Już 23 grudnia 1960 roku został opracowany w Białymstoku dokument „Realizacja procesu laicyzacji życia szkoły (Plan na rok 1961)”. Zakładał on usunięcie nauki religii ze szkół podstawowych w województwie z dniem 1 września 1961 roku (w tym zwolnienie 16 mianowanych nauczycieli religii). Według niego kontynuować miano też ich usuwanie w pierwszym półroczu 1961 roku „ze względu na wykroczenia służbowe i nieprzestrzeganie tolerancji religijnej”⁴³. Efektem tych przygotowań stało się poważne ograniczenie nauczania religii w szkołach istniejących na terenie diecezji białostockiej. Według danych Kuratorium w Białymstoku za okres kwiecień-czerwiec 1961 roku uczono jej jeszcze: w sześciu szkołach z 18 na terenie Białegostoku, w dwóch ze 120 w powiecie białostockim, w jedenastu z 51 w powiecie dąbrowskim, 28 ze 113 w powiecie sokólskim. Całkowicie usunięto ją z 68 szkół w powiecie monieckim (dane nie obejmowały szkół ćwiczeń i tzw. jedenastolatek)⁴⁴.

Momentem kluczowym, kończącym proces sekularyzacji stało się wydanie 15 lipca 1961 roku przez Sejm ustawy „O rozwoju systemu oświaty i wychowania”, która wprowadzała zasadę świeckości szkoły (art. 1) i nadawała ministrowi oświaty prawo nadzoru nad wszelką pozaszkolną działalnością oświatowo-wychowawczą i nad innymi formami pracy z dziećmi i młodzieżą (art. 39 pkt 2). Odtąd w szkole ani w innej państwowej placówce oświatowo-wychowawczej nie mogło mieć miejsca nauczanie religii jak również praktyki religijne⁴⁵.

⁴¹ T. Krahel, *Dzieje Archidiecezjalnego Wyższego Seminarium Duchownego w Białymstoku*, [w:] *Archidiecezjalne Wyższe Seminarium Duchowne w Białymstoku 1945-1980*, opr. E. Ozorowski, Białystok 1981, s. 32.

⁴² R. Grzybowski, *Przełomy polityczne jako momenty zwrotne w polityce oświatowej w PRL w: Oświata, wychowanie i kultura fizyczna w rzeczywistości społeczno-politycznej Polski Ludowej (1945-1989)*, red. R. Grzybowski, Toruń 2004, s. 57.

⁴³ APB, KW PZPR, 33/VII/201, Realizacja procesu laicyzacji życia szkoły (Plan na rok 1961), 23 XII 1960 r. Białystok, k. 52.

⁴⁴ APB, KW PZPR, 33/VII/201, Wykaz statystyczny dotyczący nauczania religii w szkołach woj. białostockiego według stanu z 10 IV 1961 r. (bez szkół ćwiczeń i jedenastolatek), k. 53 (W dokumencie odrębnie wpisane najprawdopodobniej daty wpłynięcia materiałów, od maja do lipca 1961 r.).

⁴⁵ M. A. Rostkowski, *Kościół wobec procesu laicyzacji szkolnictwa w Polsce Ludowej*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1997, nr 30, s. 290.

Duchowni nie pozostali obojętni wobec przedstawionych działań, między innymi ks. Jan Trochim, proboszcz parafii Krypno powiat Mońki, określane jako „znany ze swej wrogiej postawy do PRL”. Podczas zebrania w PPRN stwierdził, że „zarządzenie to jest etapem likwidacji religii”. Duchowny wnioskował, że w następnym roku wyjdzie zarządzenie o całkowitym zakazie jej nauki. Według funkcjonariuszy SB swym wystąpieniem spowodował, że żaden z ośmiu obecnych na zebraniu księży nie podpisał umowy. W celu ustalenia postawy duchowieństwa w odniesieniu do Zarządzenia Ministra Oświaty, funkcjonariusze aparatu bezpieczeństwa skontrolowali przebieg nabożeństw i treść kazań 27 sierpnia 1961 roku w Białymstoku oraz w kościołach, gdzie – jak to określono – znajdowali się księża „znani ze swej wrogiej postawy do PRL”. W wyniku tego ustalono, że w kościele św. Rocha duchowny głoszący kazanie mówił o usunięciu religii ze szkół i zepchnięciu jej na dalszy plan. W kościele farnym przekazano zebrany informację o specjalnym nabożeństwie dla młodzieży w dniu 1 września z okazji rozpoczęcia roku szkolnego i cyklu wykładów dla rodziców pt. „O obowiązku religijnego wychowania dzieci”. Natomiast o nieotrzymaniu przez księży zezwoleń na naukę religii w szkołach poinformował wiernych podczas kazania ks. Jan Skarżyński z Zabłudowa. Apelowal do rodziców, aby upominali się u władz o pozostawienie religii w szkołach oraz zatroszczyli się o podręczniki do jej nauki, gdyż przewidywał problemy z ich drukowaniem⁴⁶.

Według danych zgromadzonych w KW PZPR w Białymstoku do 20 listopada 1961 roku na terenie województwa istniały 553 punkty katechetyczne, w tym 93 niekatolickie. W liczbie tej było 255(65) punktów mieszczących się w kościołach i obiektach sakralnych, 48(20) w domach parafialnych i 250(8) w domach prywatnych. Z ogólnej liczby zarejestrowanych było tylko 285 punktów katechetycznych, w tym 89 niekatolickich⁴⁷.

W lipcu 1962 roku nasilono represje antykościelne, likwidując niższe seminaria duchowne. Zamknięto też wówczas 35 domów dziecka, 37 burs oraz 322 przedszkola. W 1963 roku zlikwidowano ostatnie dziewięć istniejących jeszcze niższych seminariów duchownych, a siostry zakonne zostały usunięte z 72 szpitali⁴⁸. Oceniając we wrześniu 1962 roku zachowanie się duchowieństwa katolickiego w województwie białostockim wobec działań prowadzonych przez władze komunistyczne, starszy inspektor WdSW w Białymstoku Jan Niepłocha stwierdził, iż hierarchia kościelna dokładała starań, aby „Kościół stał się przywódcą narodu polskiego”. Jako najbardziej posłuszne wobec Prymasa i Episkopatu wymienił Kurie drohiczyńską i białostocką. Według niego kierownictwo Kurii białostockiej nadal wspominało byłą diecezję wileńską, na czele z Metropolitą abp. Jałbrzykowskim. Ponadto nie przestrzegano księży przed łamaniem

⁴⁶ AIPN Bi, 045/623, Informacja zastępcy KW MO dSB w Białymstoku dot. realizacji Zarządzenia Ministra Oświaty z dnia 19 VIII 1961 r., 29 VIII 1961 r. Białystok, k. 102-105.

⁴⁷ APB, KW PZPR, 33/VII/201, Dane dotyczące punktów katechetycznych. Stan na 20 XI 1961 r., 28 XI 1961 r. Białystok, k. 54-55.

⁴⁸ A. Dudek, R. Gryz, *op. cit.*, s. 163

prawa, a w niektórych przypadkach zachęcano ich wręcz do tego. Głównym inspiratorem tych działań według WdSW był administrator diecezji ks. Adam Sawicki, który konsekwentnie przestrzegał zarządzenia Episkopatu w sprawie zakazu rejestrowania punktów katechetycznych. Na skutek takiej postawy prawie wszyscy księża, którzy podpisali w 1961 roku umowy w sprawie ich prowadzenia, rozwiązali je (nie uczyniło tego dwu). W jednej z rozmów przeprowadzonej z przewodniczącym PWRN, ks. Sawicki powiedział, że „niczego się nie boi – może nawet pójść do więzienia”. Do charakterystycznych cech działalności Kurii Niepłocha zaliczył prowadzenie wrogiej polityki w stosunku do księży należących do kontrolowanego przez komunistów Koła Księży „Caritas”, w wyniku czego na przestrzeni ostatnich lat nie udało się wciągnąć do tego zrzeszenia ani jednego kandydata. W rewanżu władze państwowe stosowały surowe represje finansowe⁴⁹.

W 1964 roku za wrogie uznano ponownie uroczystości religijne w związku z przygotowaniem do Święta Bożego Ciała, w które zaangażowała się Kuria białostocka. Według WdSW w związku z tymi działaniami 21 maja 1964 roku bp Sawicki zgłosił się do Kuratora Okręgu Szkolnego z prośbą o odwołanie zajęć i imprez młodzieżowych planowanych na 28 maja, kolidujących „z zasadami dekretu o wolności sumienia i wyznania”. Władzom komunistycznym nie podobało się także to, że na terenie diecezji księża poruszali sprawę procesji w kazaniach, a przy kościele farnym zainstalowano bez zezwolenia dwa głośniki. Natomiast w powiecie sokólskim apelowano do rodziców i młodzieży, aby nie wyjeżdżali na wycieczki i festyny organizowane w celu odciążenia ich od uroczystości. Ostatecznie według administracji wyznaniowej na 215 parafii na tym terenie w 136 procesje zorganizowano na zewnątrz cmentarzy kościelnych. W 132 parafiach złożono wnioski i otrzymano zezwolenia na organizację procesji, a w jednym przypadku – parafia Kopisk powiat Białystok, wniosek załatwiono odmownie⁵⁰.

Szczególnie bogaty w spięcia na linii władze – Kościół rzymskokatolicki był rok 1965. Obok wydarzeń rangi ogólnopolskiej w województwie białostockim przyczyniły się do tego zdarzenia mające miejsce w Zabłudowie, gdzie w połowie maja rozeszła się informacja, że uczennica Jadwiga Jakubowska ujrzała na łąkach Matkę Bożą⁵¹. W związku z mającymi tam miejsce 30 maja starciami wiernych z milicją 2 czerwca 1965 roku w Wydziale do spraw Wyznań przeprowadzono rozmowę z bp. Adamem Sawickim. Wykluczył on istnienie „cudu” z teologicznego punktu widzenia oraz wyraził zrozumienie zasadności interwencji podjętej

⁴⁹ APB, KW PZPR w Białymstoku, 1364, Informacja st. inspektora WdSW Jana Niepłochy, 24 IX 1962 r., k. 10–15.

⁵⁰ APB, KW PZPR w Białymstoku, 33/XIV/61, Informacja kierownika wydziału do spraw wyznań Ludwika Sikorskiego z przebiegu uroczystości Bożego Ciała na terenie woj. białostockiego w 1964 r., k. 153

⁵¹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Białymstoku, 0037/42, Meldunek do wiceministra spraw wewnętrznych w Warszawie dotyczący zajść w Zabłudowie pow. Białystok, 30 V 1965 r. Białystok, k. 40 in.; A. Dudek, *Ślady PeeReLu ludzie wydarzenia mechanizmy*, Kraków 2001, s. 114 in.

przez milicję. Stwierdził jednak, że posyłanie jej w tak duże skupisko ludzi było błędem. Sugerowano mu, aby Kuria biskupia oraz księży w okolicznych parafiach potępił zaistniałe „ekscesy”. Początkowo odmówił on wykonania tego⁵².

Za kolejną z form „klerykalizacji społeczeństwa” władze partyjne w 1965 roku uznały program obchodów Wielkiej Nowenny, który obliczony na dziewięć lat przewidywał: ślubowania, misje i rekolekcje, pielgrzymki na Jasną Górę i inne. Uznano go za bazę do ataku na politykę partii i władzy ludowej. Głównymi formami przeciwdziałania temu miało być: demaskowanie „reakcyjnych” tendencji hierarchii kościelnej, sprowadzenie roli Kościoła do funkcji religijnych, stosowanie elastycznej polityki fiskalnej i represji⁵³. Natomiast 29 czerwca 1965 roku WdSW PWRN otrzymał z UdSW w Warszawie telefonogram o możliwości wyciągnięcia konsekwencji wobec WSD w Białymstoku za negatywną postawę wobec władz. W przygotowanej w związku z tym informacji wspomniano o jego wileńskich korzeniach i początku funkcjonowania od 1945 roku w nowym miejscu. Nie pominięto też kadry, określając bp. Władysława Suszyńskiego jako negatywnie ustosunkowanego do obowiązujących przepisów i zarządzeń, podobnie oceniono wicerektora ks. Cichońskiego, a prefekta ks. Stanisława Piotrowskiego i ojca duchownego ks. Mieczysława Paszkiewicza jako zagorzałych w szerzeniu katolicyzmu. Pozostali profesorowie, według autorów informacji, byli pod ich wpływem. Poruszono także sprawę sporu sądowego o budynek przy ul. Orzeszkowej, który został przejęty na rzecz Skarbu Państwa⁵⁴. Taka opinia nie wróżyła raczej spokojnego funkcjonowania osobom w niej wymienionym.

Koniec 1965 roku to przede wszystkim przełomowe wydarzenie w relacjach władze – Kościół rzymskokatolicki, związane z wystosowaniem przez Episkopat w związku z uroczystościami Tysiąclecia Chrztu Polski *Orędzia biskupów polskich do ich niemieckich braci w Chrystusowym urzędzie pasterskim* z datą 18 listopada⁵⁵. Jego głównym autorem był abp wrocławski Bolesław Kominek, a wpiisywało się ono w dążenia Kościoła do unormowania stosunków z Niemcami oraz uporządkowania spraw administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich. Obok mającej miejsce w następnych miesiącach nagonki prasowej elementem nacisku na księży stały się rozmowy prowadzone z nimi w Prezydiach PRN od 27 grudnia 1965 roku⁵⁶.

W województwie białostockim w związku z orędziem przeprowadzono ich 186, ponadto dwunastu najbardziej nieugiętych w rozmowach

⁵² Archiwum Państwowe w Białymstoku, KW PZPR w Białymstoku, 33/XIV/62, Notatka z rozmowy przeprowadzonej z bp. Adamem Sawickim 2 VI 1965 r. w Wydziale do spraw Wyznań, k. 46 in.

⁵³ APB, KW PZPR w Białymstoku, 2161, Ocena sytuacji i działalności wśród kleru rzymskokatolickiego na terenie woj. białostockiego, 1965 r., k. 77-81.

⁵⁴ APB, KW PZPR w Białymstoku, 2167, Informacja PWRN WdSW w Białymstoku, 30 VI 1965 r., k. 63-67.

⁵⁵ P. Madajczyk, *Na drodze do pojednania. Wokół orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich w 1965 r.*, Warszawa 1994, s. 121.

⁵⁶ A. Dudek, *Państwo i Kościół...*, s. 181-189; J. Swastek, *Troska arcybiskupa metropolity wrocławskiego kardynała dr Bolesława Kominka o pojednanie polsko-niemieckie w: Kościół katolicki na Dolnym Śląsku w powojennym 50-leciu*, red. I. Dec, K. Matwijowski, Wrocław 1996, s. 100-119.

z przewodniczącymi PRN duchownych wezwano do Wydziału do spraw Wyznań. Poza nielicznymi wypadkami, wzywani proboszczowie przychodzili w terminie, nie zgłosiło się dwunastu duchownych z powodu złych dróg, choroby i innych. Z wezwanych 76 ustosunkowało się krytycznie do orędzia, 69 nie zajęło wyraźnego stanowiska, a 41 księży potraktowało je jako słuszny religijny dokument, uznając artykuły prasowe za „niepotrzebne rozdmuchiwanie sprawy” lub „nagonkę na Kościół”⁵⁷.

W diecezji białostockiej większość rozmówców starała się uchylić od zajęcia jednoznacznego stanowiska. Pozytywnie wypowiadano się o granicy na Odrze i Nysie, reakcji społecznej, wrogim stosunku NRF do Polski. Natomiast unikano zajęcia stanowiska wobec orędzia i biskupów. Jedenastu duchownych, w tym dziekan, stwierdziło, że orędzie nie było potrzebne, czterech: ks. Urban z Białegostoku, ks. Fiedorczyk z parafii Trzcianne, ks. Hermanowski z Knyszyna i ks. Malinowski z Kuźnicy ocenili pozytywnie rolę biskupów. Najmocniej w obronie hierarchii wystąpił ks. Malinowski, który mówiąc o obozach hitlerowskich nawiązał do Katynia. Natomiast ks. Urban stwierdził, że czyn polskich biskupów zasługiwał na pokojową Nagrodę Nobla. W sporządzonym na potrzeby administracji materiale dodano, że w kościołach Białegostoku księża szkodliwie dla interesu społecznego komentowali sprawę orędzia⁵⁸. W okresie tym uzyskano także informację, że bp Adam Sawicki zarządził wśród księży akcję zbierania podpisów pod petycją do Prezesa Rady Ministrów PRL, będącą protestem przeciwko atakom na religię i Kościół w związku z orędziem. Prowadzili ją dziekani, a księża z okolic Białegostoku podpisy składali w Kurii⁵⁹. Stanowisko to bp A. Sawicki potwierdził podczas kazania wygłoszonego 10 kwietnia 1966 roku w kościele farnym w Białymstoku, podkreślając, że biskupi słusznie wystąpili z inicjatywą orędzia do innych narodów, gdyż chodziło o przebaczenie wzajemnie wyrządzonych krzywd. Wspomniał także o krytyce ze strony „czynników rządowych i politycznych”, co pociągnęło za sobą ataki w radio i prasie. W efekcie prowadzonego ataku na Kościół rząd zadeklarował, że nie wpuści do kraju żadnych duchownych na Tysiąclecie Chrztu, a w Polsce zabraniano organizowania imprez religijnych⁶⁰.

⁵⁷ APB, KW PZPR w Białymstoku, 2161, Zastępca kierownika Wydziału Administracyjnego KW PZPR do kierownika Wydziału Administracyjnego KC PZPR w Warszawie, 26 VIII 1966 r., k. 153-154.

⁵⁸ APB, KW PZPR w Białymstoku, 33/XIV/63, Informacja o wynikach z rozmów przeprowadzonych przez przewodniczących PRN z księżmi w sprawie orędzia, 1966 r., k. 15; Częściowo też: AIPN Bi, 045/678, Sprawozdanie z działalności Służby Bezpieczeństwa w Mońkach za 1966 r., 14 XII 1966 Mońki, k. 152.

⁵⁹ AIPN Bi, 045/673, Informacja z-cy KW MO ds. B w Białymstoku płk. L. Sobczyk do kierownika Samodzielnej Sekcji Ogólno-Organizacyjnej KW MO w Białymstoku, 4 II 1966 r., k. 43; Ibidem, Informacja I z-cy KW MO ds. B w Białymstoku płk. K. Modelewskiego do kierownika Samodzielnej Sekcji Ogólno-Organizacyjnej KW MO w Białymstoku, 10 II 1966 r., k. 44.

⁶⁰ AIPN Bi, 045/673, Informacja I z-cy KW MO ds. B w Białymstoku płk. K. Modelewskiego do kierownika Samodzielnej Sekcji Ogólno-Organizacyjnej KW MO w Białymstoku dotycząca treści publicznych wystąpień kleru z ambon podczas uroczystości w dniach 10-11 IV [19]66, 12 IV 1966 r. Białystok, k. 105-106.

Koniec lat 60. XX wieku był okresem burzliwych wydarzeń w diecezji białostockiej. Zaliczyć do nich można zarówno obchodzone tutaj w drugiej połowie 1966 roku uroczystości Milenium Chrztu Polski, jak i towarzyszącą im kontrakcję władz⁶¹. W materiałach Urzędu do spraw Wyznań zachowała się notatka odręczna z datą 9 listopada 1966 roku, której autor dzień wcześniej omówił, zgodnie z ustaleniami w KC PZPR, z przewodniczącym PWRN w Białymstoku Żmijką, iż wezwie biskupa i odmówi przywiezienia obrazu Matki Bożej Częstochowskiej, wyjaśniając, że władze państwowe nie przeszkadzały peregrynacji, dopóki miała charakter religijny. Biskup Sawicki umówiony był z przewodniczącym 9 listopada o godz. 9.00, w celu omówienia programu uroczystości milenijnych⁶². W dniu tym hierarchę poinformowano o negatywnym rozpatrzeniu prośby Kurii, zalecono także uzgodnienie poszczególnych punktów programu uroczystości z Miejską Radą Narodową. Specyfiką uroczystości milenijnych zorganizowanych w Białymstoku było eksponowanie kultu Matki Boskiej Ostrobramskiej. Przejawiało się to zarówno w dekoracji kościołów, jak i w programie przygotowań religijnych, który przewidywał w dniach 16–18 listopada odmawianie specjalnych modlitw do Matki Boskiej Ostrobramskiej. Ponadto w kościele farnym, miejscu głównych uroczystości, nad ołtarzem zawieszono jej obraz. Wiernym wyjaśniano też, że Matka Boska Ostrobramska to patronka byłej Archidiecezji Wileńskiej, a tym samym i diecezji białostockiej⁶³.

Jednym z elementów tych uroczystości była walka o frekwencję. W Białymstoku, według danych zgromadzonych przez KW PZPR, obok Prymasa Wyszyńskiego uczestniczyło w nich 36 biskupów. 19 listopada podczas ich powitania zgromadziło się na placu katedralnym i przyległych ulicach 5 tys. osób, a w kulminacyjnym momencie liczba ta wyniosła nawet 14 tys. Natomiast drugiego dnia podczas sumy pontyfikalnej było 25 tys. osób, przy czym większość stanowiła ludność przyjezdna. W informacji sporządzonej na potrzeby KW PZPR podkreślono widoczny brak młodzieży podczas przygotowanych uroczystości. Na zarządzenie miejscowych władz, które zabroniły przywiezienia obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej ubolewał podczas powitania członków Episkopatu bp Sawicki. Skrytykował też władze PRL za uniemożliwienie przybycia do Polski na centralne uroczystości milenijne w Częstochowie papieżowi Pawłowi VI i trzynastu kardynałom⁶⁴.

Kontrola i próba oddziaływania zarówno przez SB jak i administrację partyjną na sytuację wśród duchownych na terenie województwa białostockiego

⁶¹ K. Sychowicz, A. Szot, *Białostockie Milenium. Białystok na milenijnym szlaku. Obchody Tysiąclecia Chrztu Polski (1966 r.)*, Białystok 2006.

⁶² AAN, UdSW, 78/77A, Tow. dyrektor Włodarczyk, 9 XI 1966 r., k. 20.

⁶³ APB, KW PZPR w Białymstoku, 2161, Informacja dotycząca przebiegu uroczystości kościelnych w Białymstoku, 21 XI 1966 r., k. 180-181.

⁶⁴ APB, KW PZPR w Białymstoku, 2161, Informacja dotycząca przebiegu uroczystości kościelnych w Białymstoku, 21 XI 1966 r., k. 165; APB, KW PZPR w Białymstoku, 2168, Ocena przebiegu uroczystości milenijnych 1 I – 20 XI 1966 r., 29 XI 1966 r., k. 106; AIPN, MSW II, 20044, Ocena przebiegu kościelnych uroczystości milenijnych w okresie 1 I – 20 XI 1966 r., 30(29) XI 1966 r., k. 13.

miała miejsce także w latach następnych. Przykładowo, 18 czerwca 1967 roku zabezpieczono kościoły w związku z listem Episkopatu *Głos Episkopatu Polski z Jasnej Góry 3 V 1967 r.* W związku z tym na terenie województwa skontrolowano 112 wystąpień księży z ambon, a jego odczytanie stwierdzono w 83 kościołach. W kościele farnym w Białymstoku kazanie o treści religijnej w związku z bierzmowaniem wygłosił bp Suszyński, w parafii Piekuty powiat Wysokie Mazowieckie bp Aleksander Mościcki, apelował o modlitwy w intencji pokoju, a w Ełku ks. Wiktor Szota zwracał wiernym uwagę na konieczność „wyzwolenia obrazu Matki Bożej”. Oprócz tego w kościele św. Rocha w Białymstoku księża w komunikatach parafialnych poinformowali wiernych o skazaniu przez Sąd Powiatowy ks. Pietkuna, założeniu przez niego rewizji od wyroku i prosili o modlitwę oraz ofiary na pokrycie kosztów sądowych⁶⁵.

Ponadto przez cały ten okres obiektem szczególnego zainteresowania administracji i aparatu bezpieczeństwa, także z racji pełnionej funkcji, pozostawał administrator diecezji. W tym okresie był nim bp Adam Sawicki, którego śmierć 21 maja 1968 roku, w wyniku postępującej choroby nowotworowej, zapoczątkowała zmiany personalne zakończone ostatecznie powierzeniem rządów nad diecezją bp. Henrykowi Gulbinowiczowi⁶⁶. Nim jednak to nastąpiło, Kapituła powierzyła czasowe rządy w diecezji dotychczasowemu biskupowi pomocniczemu, rektorowi Seminarium Duchownego i oficjałowi sądu biskupiego Władysławowi Suszyńskiemu. 6 lipca 1968 roku papież Paweł VI mianował go administratorem apostolskim Archidiecezji w Białymstoku i to właśnie on dokonał pierwszych zmian personalnych, między innymi powołując na zwolnione przez siebie stanowisko rektora Seminarium ks. Antoniego Cichońskiego, a na oficjała sądu biskupiego ks. Lucjana Namioła. Już wtedy nowy ordynariusz, liczący ponad 70 lat, był człowiekiem schorowanym. Zmarł 27 października 1968 roku w szpitalu Sióstr Elżbietanek⁶⁷.

Tragiczne to wydarzenie stanowiło zarazem koniec pewnego okresu w dziejach duchowieństwa białostockiego, jak też otwarcie nowego. Śmierć bp. Władysława Suszyńskiego zamknęła okres obrony Kościoła na tym terenie przed ingerencją ze strony władz komunistycznych. Zarówno struktury partyjne, administracyjne, a szczególnie aparat bezpieczeństwa skupiły się na wyborze nowego ordynariusza i związanej z tym sytuacji w Kurii białostockiej. Do przeszłości przechodziły walka o krzyże, nauczanie religii, czy też wspaniałe uroczystości milenijne, będące przykładem konsekwentnej postawy Kościoła na tym terenie. Wraz z wyborem nowego administratora apostolskiego oczekiwano też zmiany w relacjach z władzami świeckim.

⁶⁵ AIPN Bi, 045/672, Informacja z-cy KW MO do spraw Bezpieczeństwa w Białymstoku płk. K. Modelewskiego do kierownika Samodzielnej Sekcji Informacji i Sprawozdawczości SB KW MO w Białymstoku dotycząca zabezpieczenia wystąpień kleru 18 VI 1967 r., 19 VI 1967 r. Białystok, k. 195.

⁶⁶ T. Kasabuła, *Katedra białostocka jako miejsce pochówku biskupów w: Bazylika katedralna w Białymstoku...*, s. 228, 230-231.

⁶⁷ *Archidiecezjalne Wyższe Seminarium Duchowne w Białymstoku 1945-1980*, opr. E. Ozorowski, Białystok 1981, s. 125-126.

Bibliografia

- AAN, UdSW, 78/77A, Tow. dyrektor Włodarczyk, 9 XI 1966 r.
- ABP, KW PZPR w Białymstoku, 33/XIV/62, Notatka z rozmowy przeprowadzonej z bp. Adamem Sawickim 2 VI 1965 r. w Wydziale do spraw Wyznań.
- AIPN, 0445/132, Informacja Wydziału III WUBP w Białymstoku za III kwartał 1958 r., b.d.
- AIPN, 0445/132, Sprawozdanie z pracy Sekcji I Wydziału VI WUd/sBP w Białymstoku za maj 1955 r., 31 V 1955 r. Białystok.
- AIPN, 0445/132, Sprawozdanie z pracy Wydziału VI WUds.BP w Białymstoku za czwarty kwartał 1955 r., 30 XII 1955 r.
- AIPN, 0445/132, Sprawozdanie z pracy Wydziału VI WUds.BP w Białymstoku za I kwartał 1956 r., 29 III 1956 r., k. 262-263.
- AIPN, 0445/133, Informacja zastępcy KW MO ds. SB w Białymstoku ppłk K. Modelewskiego do wicedyrektora Gabinetu Ministra MSW w Warszawie o sytuacji w seminariach duchownych na terenie woj. białostockiego, 11 V 1960 r.
- AIPN, 0445/133, Informacja zastępcy naczelnika Wydziału III KW MO do naczelnika Wydziału V Departamentu III MSW w Warszawie dotycząca sytuacji wśród kleru katolickiego, 28 VII 1959 r.
- AIPN, MSW II, 20044, Ocena przebiegu kościelnych uroczystości milenijnych w okresie 1 I – 20 XI 1966 r., 30(29) XI 1966 r.
- AIPN Bi, 0037/42, Meldunek do wiceministra spraw wewnętrznych w Warszawie dotyczący zajęć w Zabłudowie pow. Białystok, 30 V 1965 r. Białystok.
- AIPN Bi, 030/465, Józef Szcześniak przewodniczący Prezydium WRN w Białymstoku do Kurii białostockiej, 1 II 1956 r.
- AIPN Bi, 030/465, ks. A. Sawicki do Ministra Zygmantowskiego Dyrektora Urzędu do spraw Wyznań w Warszawie 10 II 1956 r.
- AIPN Bi, 030/465, ks. W. Pietkun do ks. Dr W. Radosza, 23 XI 1955 r. Białystok.
- AIPN Bi, 030/465, ks. W. Pietkun do Premiera J. Cyrankiewicza, 2 XI 1955 r. Białystok.
- AIPN Bi, 030/465, Kuria arcybiskupia w Białymstoku do Prezesa Rady Ministrów J. Cyrankiewicza, 6 IV 1956 r. Białystok.
- AIPN Bi, 030/465, Urząd do spraw Wyznań do Kurii diecezjalnej w Białymstoku, 7 III 1956 r. Warszawa.
- AIPN Bi, 045/1207, Sprawozdanie z pracy Wydziału VI WUd/sBP w Białymstoku za czerwiec 1955 r.
- AIPN Bi, 045/1207, Sprawozdanie z pracy Wydziału VI WUds.BP w Białymstoku za czwarty kwartał 1955 r.
- AIPN Bi, 045/1207, Sprawozdanie z pracy Wydziału VI WUds.BP w Białymstoku za trzeci kwartał 1955 r.
- AIPN Bi, 045/566, Sprawozdanie o sytuacji polityczno-operacyjnej woj. białostockiego i pracy agenturalnej SB KW MO w Białymstoku za II kwartał 1958 r. do wiceministra MSW w Warszawie gen. Moczara, 10 VII 1958 r.

- AIPN Bi, 045/566, Sprawozdanie o sytuacji polityczno-operacyjnej woj. białostockiego i pracy agenturalnej SB KW MO w Białymstoku za IV kwartał 1957 r. do wiceministra MSW w Warszawie gen. Moczara, 13 I 1958 r..
- AIPN Bi, 045/566, Sprawozdanie o sytuacji polityczno-operacyjnej woj. białostockiego i pracy agenturalnej SB KW MO w Białymstoku za IV kwartał 1959 r., 8 I 1960 r.
- AIPN Bi, 045/582, Meldunek specjalny do wicedyrektora Gabinetu Ministra Spraw Wewnętrznych w Warszawie, 8 VIII 1958 r. Białystok, k. 62.
- AIPN Bi, 045/623, Informacja zastępcy KW MO dSB w Białymstoku dot. realizacji Zarządzenia Ministra Oświaty z dnia 19 VIII 1961 r., 29 VIII 1961 r. Białystok.
- AIPN Bi, 045/672, Informacja z-cy KW MO do spraw Bezpieczeństwa w Białymstoku płk. K. Modelewskiego do kierownika Samodzielnej Sekcji Informacji i Sprawozdawczości SB KW MO w Białymstoku dotycząca zabezpieczenia wystąpień kleru 18 VI 1967 r., 19 VI 1967 r. Białystok.
- AIPN Bi, 045/673, Informacja I z-cy KW MO ds. B w Białymstoku płk. K. Modelewskiego do kierownika Samodzielnej Sekcji Ogólno-Organizacyjnej KW MO w Białymstoku, 10 II 1966 r.
- AIPN Bi, 045/673, Informacja I zcy KW MO ds. B w Białymstoku płk. K. Modelewskiego do kierownika Samodzielnej Sekcji Ogólno-Organizacyjnej KW MO w Białymstoku dotycząca treści publicznych wystąpień kleru z ambon podczas uroczystości w dniach 10-11 IV [19]66, 12 IV 1966 r. Białystok.
- AIPN Bi, 045/673, Informacja z-cy KW MO ds. B w Białymstoku płk. L. Sobczyka do kierownika Samodzielnej Sekcji Ogólno-Organizacyjnej KW MO w Białymstoku, 4 II 1966 r.
- AIPN Bi, 045/678, Sprawozdanie z działalności Służby Bezpieczeństwa w Mońkach za 1966 r., 14 XII 1966 Mońki.
- APB, KW PZPR w Białymstoku, 1364, Informacja st. inspektora WdSW Jana Niepłochy, 24 IX 1962 r.
- APB, KW PZPR w Białymstoku, 2161, Informacja dotycząca przebiegu uroczystości kościelnych w Białymstoku, 21 XI 1966 r.
- APB, KW PZPR w Białymstoku, 2161, Ocena sytuacji i działalności wśród kleru rzymskokatolickiego na terenie woj. białostockiego, 1965 r..
- APB, KW PZPR w Białymstoku, 2161, Zastępca kierownika Wydziału Administracyjnego KW PZPR do kierownika Wydziału Administracyjnego KC PZPR w Warszawie, 26 VIII 1966 r.
- APB, KW PZPR w Białymstoku, 2162, Informacja o działalności politycznej kleru rzymskokatolickiego w woj. białostockim, 26 II 1968 r.
- APB, KW PZPR w Białymstoku, 2167, Informacja PWRN WdSW w Białymstoku, 30 VI 1965 r.
- APB, KW PZPR w Białymstoku, 2168, Ocena przebiegu uroczystości milenijnych 1 I – 20 XI 1966 r., 29 XI 1966 r.

- APB, KW PZPR w Białymstoku, 2173, KW PZPR w Białymstoku do I sekretarza KP PZPR w [...], 7 VI 1960 r.
- APB, KW PZPR w Białymstoku, 33/V/29, Informacja dotycząca sytuacji wśród kleru katolickiego na terenie woj. białostockiego, 29 VI 1955 r. Białystok.
- APB, KW PZPR w Białymstoku, 33/V/29, Informacja W. Nejferta z WUds.BP dotycząca wrogiej działalności kleru katolickiego i innych wyznań na terenie woj. białostockiego za okres od 1 VII do 30 IX 1955 r.
- APB, KW PZPR w Białymstoku, 33/V/30, Informacja z przebiegu uroczystości pogrzebowych ks. R. Jałbrzykowskiego w dniach 20-22 VI 1955 r., 23 VI 1955 r. Białystok.
- APB, KW PZPR w Białymstoku, 33/V/33, Pismo kurii biskupiej w Białymstoku do PWRN w Białymstoku, 21 VII 1956 r..
- APB, KW PZPR w Białymstoku, 33/XIV/61, Informacja kierownika wydziału do spraw wyznań Ludwika Sikorskiego z przebiegu uroczystości Bożego Ciała na terenie woj. białostockiego w 1964 r.
- APB, KW PZPR w Białymstoku, 33/XIV/63, Informacja o wynikach z rozmów przeprowadzonych przez przewodniczących PRN z księżmi w sprawie orędzia, 1966 r.
- APB, KW PZPR w Białymstoku, 639, Ocena działalności Kurii biskupich na terenie woj. białostockiego.
- APB, KW PZPR, 33/VII/201, Dane dotyczące punktów katechetycznych. Stan na 20 XI 1961 r., 28 XI 1961 r. Białystok.
- APB, KW PZPR, 33/VII/201, Realizacja procesu laicyzacji życia szkoły (Plan na rok 1961), 23 XII 1960 r. Białystok.
- APB, KW PZPR, 33/VII/201, Wykaz statystyczny dotyczący nauczania religii w szkołach woj. białostockiego według stanu z 10 IV 1961 r. (bez szkół ćwiczeń i jedenastolatek).
- Archidiecezjalne Wyższe Seminarium Duchowne w Białymstoku 1945-1980*, opr. E. Ozorowski, Białystok 1981.
- Dudek A., *Kościół katolicki w Polsce w 1956 roku*, „Polska 1944/45–1989. Polska 1956 – próba nowego spojrzenia. Studia i materiały” 1997, t. 3.
- Dudek A., *Państwo i Kościół w Polsce 1945-1970*, Kraków 1995.
- Dudek A., *Ślady PeeReLu ludzie wydarzenia mechanizmy*, Kraków 2001, s. 114.
- Garecki P., *O wzajemnych stosunkach między Państwem a Kościołem*, „Gazeta Białostocka”, 12 VIII 1958 r.
- Grzybowski R., *Przełomy polityczne jako momenty zwrotne w polityce oświatowej w PRL w: Oświata, wychowanie i kultura fizyczna w rzeczywistości społeczno-politycznej Polski Ludowej (1945–1989)*, red. R. Grzybowski, Toruń 2004.
- Jabłoński K. A., *O budownictwie kościelnym w okolicach Białegostoku od 1956 r. Do końca lat 70-tych*, „Białostoczczyzna”, nr 3-4/2000.
- Kasabuła T., *Prymas kardynał Wyszyński w Archidiecezji w Białymstoku*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 2002, t. I.

- Konopka H., *Religia w szkołach Polski Ludowej. Sprawa nauczania religii w polityce państwa (1944-1961)*, Białystok 1997.
- Konopka H., „Wojna o krzyże” w szkołach województwa białostockiego we wrześniu 1958 r. w: *Granice i pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń*, red. M. Liedke, J. Sadowska, J. Trynkowski, t. II, Białystok 1999.
- Kraheil T., *Dzieje Archidiecezjalnego Wyższego Seminarium Duchownego w Białymstoku*, [w:] *Archidiecezjalne Wyższe Seminarium Duchowne w Białymstoku 1945-1980*, opr. E. Ozorowski, Białystok 1981.
- Madajczyk P., *Na drodze do pojednania. Wokół orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich w 1965 r.*, Warszawa 1994.
- Nowak K., *Stosunek Państwa do religii*, „Gazeta Białostocka”, 24 IX 1958 r.
- Rostkowski M. A., *Kościół wobec procesu laicyzacji szkolnictwa w Polsce Ludowej*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1997, nr 30.
- Swastek J., *Troska arcybiskupa metropolity wrocławskiego kardynała dr Bolesława Kominka o pojednanie polsko-niemieckie w: Kościół katolicki na Dolnym Śląsku w powojennym 50-leciu*, red. I. Dec, K. Matwijowski, Wrocław 1996.
- Sychowicz K., *Komuniści w walce z krzyżami – realizacja Okólnika nr 26 Ministerstwa Oświaty z 4 VIII 1958 r. na terenie woj. białostockiego w: Kościół w obliczu totalitaryzmów. Zbiór studiów dla uczczenia XXV rocznicy męczeńskiej śmierci ks. Jerzego Popiełuszki Toruń 16–17 X 2009 r.*, Toruń 2010.
- Sychowicz K., *Władza i aparat bezpieczeństwa wobec arcybiskupa Romualda Jałbrzykowskiego (1945-1955) w: Między Wilnem a Białymstokiem. 50-lecie śmierci Arcybiskupa Romualda Jałbrzykowskiego*, red. T. Kasabuła, J. J. Milewski, Białystok 2007.
- Sychowicz K., *Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w województwie białostockim w latach 1944-1975*, Białystok 2013.
- Sychowicz K., Szot A., *Białostockie Milenium. Białystok na milenijnym szlaku. Obchody Tysiąclecia Chrztu Polski (1966 r.)*, Białystok 2006.
- Szot A., *Okólnik nr 26 Ministerstwa Oświaty z 4 sierpnia 1958 r. i jego reperkusje na terenie archidiecezji w Białymstoku, czyli o „wszelkich śladach nietolerancji, dyskryminacji i fanatyzmu” w: W małej salce ... Katechizacja na Białostocczyźnie w okresie PRL*, red. A. Szot, Białystok 2014, s. 61-80.
- Szot A., *Organizacja Kościoła katolickiego na Białostocczyźnie w latach 1945-1992 w: Kościoły a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005.
- Żaryn J., *Kościół w PRL*, Warszawa 2004.
- Żurek J., *Ruch „księży patriotów”*, Warszawa – Katowice 2008.